

" کلیه‌ی حقوق اعم از تکثیر، چاپ، نسخه‌برداری، اقتباس و ... این پایان‌نامه متعلق به

دانشگاه بیرجند است و هرگونه سوء استفاده از آن پیگرد قانونی دارد. نقل مطالب با

ذکر مأخذ بلامانع است "

دانشگاه بیرجند
دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان‌نامه جهت اخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد
رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

**بررسی تطبیقی سیمای امام علی (ع)
در دیوان ابن حسام خوسفی و ناصر خسرو**

استاد راهنما:

دکتر علی‌اکبر سام‌خانیانی

استاد مشاور:

دکتر مرادعلی واعظی

نگارش:

عاطفه اقتصادی رودی

تقدیم به:

امیدهای سبز زندگی:

پدر و مادر عزیزم

و

خواهر مهربانم: آمنه

چکیده

حضرت علی (ع) نزد عموم مسلمانان از جایگاهی ویژه برخوردار است. شاعران ادب پارسی اعم از شیعه و سنی در ابراز ارادت و محبت خود به آن بزرگمرد دادگری و جوانمردی اشعار بسیاری سروده و دیوان‌های خویش را به ستایش او مزین نموده‌اند. ابن‌حسام خوشفی شاعر شیعی دوازده‌امامی قرن نهم هجری و ناصر خسرو شاعر توانمند اسماعیلی مذهب قرن پنجم هجری از جمله این شاعران هستند که در ابیات بسیاری از دیوان‌های خود به بازتاب سیمای علی (ع) پرداخته‌اند. در بررسی مقایسه‌ای دیوان این دو شاعر مشخص می‌شود آنان در دو دوره زمانی و مکانی متفاوت، مذهب و ویژگی‌های شخصیتی و فکری جداگانه، در ترسیم سیمای علی (ع) شیوه‌ی عمل و نقطه نظرات متفاوتی داشته‌اند. ابن‌حسام حدود یک سوم از دیوان خود را به ستایش علی (ع) اختصاص داده است و با توجه به بسط و کمال ادبیات عرفانی قرنهای ششم، هفتم، هشتم و نهم در این توصیفات بر طرح جنبه‌های عاشقانه‌ی شبه عرفانی، مفاهیم ولایی، خوانش‌های مدنی و اخلاقی توجه و تأکید بیشتری کرده است و با گذشت نه قرن از صدر اسلام و تغییر اوضاع ادواری، سیاسی و اجتماعی، رویکردهای نقلی، اسطوره‌ای و افسانه‌ای نیز داشته است اما ناصر خسرو از نظر نسبت کمی، کمتر به مدح و توصیف علی (ع) پرداخته است و در توصیفات خود بیشتر نگاه حکیمانه کلامی به فضایل آن حضرت داشته و بر علم تأویل، رازداری، اساس بودن وی در دین، و نیز بر اهداف انقلابی و ایدئولوژیکی اسماعیلی تأکید کرده است و صفات و شایستگی‌های علی (ع) برای امامت و خلافت را کمابیش درشت در راه مبارزه با خلافت عباسی و حمایت از خلافت فاطمیان طرح نموده است.

در دیوان هر دو شاعر وجوه مشابه و متفاوتی از علی (ع) به چشم می‌خورد که البته غلبه با وجوه تشابه است. هر دو شاعر به فضایل و ویژگی‌های مهم آن حضرت چون: ولایی منزلت، قرابت با پیامبر (ص)، شایانی ولایت، عصمت، علم، عدل، جهاد و شایستگی‌های نقلی اشاره

کرده‌اند که البته ابن‌حسام در دیوان خویش به جلوه‌هایی چون: زیبایی، عطر خوش، بانگ شجاعت، و توصیف اسطوره‌ای اسب، شمشیر و جایگاه منتسبان حتی غلام علی (ع) نیز توجه خاصی نشان داده است که در دیوان ناصر خسرو موارد مذکور مشاهده نمی‌شود.

واژگان کلیدی: امام علی (ع)، ابن‌حسام خوسفی، ناصر خسرو، دیوان

فهرست مطالب

مقدمه ۱۳

فصل اوّل: زندگانی و شخصیت حضرت علی (ع)

۱-۱. مختصری از زندگانی علی (ع) ۱۸

۲-۱. شخصیت علی (ع) ۱۹

فصل دوم: نگاهی گذرا بر زندگی و آثار ابن حسام و ناصر خسرو

۱-۲. مروری بر زندگی، اندیشه و شخصیت ابن حسام ۲۲

۱-۱-۲. شیوهی زندگانی ۲۳

۲-۱-۲. شعر ابن حسام ۲۷

۳-۱-۲. شکایت از روزگار و مردم آن ۲۸

۴-۱-۲. فرزندان ابن حسام ۳۱

۵-۱-۲. آثار ابن حسام ۳۱

۲-۲. مروری بر زندگی، اندیشه و شخصیت ناصر خسرو ۳۲

۱-۲-۲. خردورزی ناصر خسرو ۳۶

۲-۲-۲. شعر ناصر خسرو ۳۷

۳-۲-۲. مذهب ناصر خسرو ۴۱

۴-۲-۲. آثار ناصر خسرو ۴۵

فصل سوم: نگاهی بر فرقه‌های اصلی شیعه

۱-۳. درآمد ۴۷

- ۴۷ ۲-۳. فرقه‌های اصلی شیعه
- ۴۸ ۱-۲-۳. دوازده امامی (قطعیه)
- ۴۹ ۲-۲-۳. اسماعیلیه
- ۵۱ ۱-۲-۲-۳. مراتب دعوت اسماعیلی
- ۵۳ ۲-۲-۲-۳. پاره‌ای از عقاید اسماعیلیه
- ۵۵ ۳-۲-۳. تفاوت شیعه‌ی دوازده امامی با اسماعیلیه
- ۵۶ ۴-۲-۳. زیدیه
- ۵۷ ۵-۲-۳. تفاوت شیعه‌ی دوازده امامی با زیدیه

فصل چهارم: تعصب مذهبی ناصر خسرو و تساهل ابن حسام

- ۵۸ ۱-۴. اوضاع اجتماعی، سیاسی، مذهبی و ادبی ایران در قرن ۵ هجری
- ۶۱ ۲-۴. تعصب مذهبی ناصر خسرو
- ۶۶ ۳-۴. اوضاع اجتماعی، سیاسی، مذهبی و ادبی ایران در قرن ۹ هجری
- ۶۹ ۴-۴. تساهل مذهبی ابن حسام

فصل پنجم: سیمای قرآنی و روایی علی (ع) در دو دیوان

- ۷۱ ۱-۵. سیمای قرآنی و روایی مشترک علی (ع) در دو دیوان
- ۷۸ ۲-۵. سیمای قرآنی و روایی علی (ع) در دیوان ابن حسام
- ۸۱ ۳-۵. سیمای قرآنی و روایی علی (ع) در دیوان ناصر خسرو

فصل ششم: سیمای علی (ع) در دیوان ابن حسام خوسفی و ناصر خسرو

- ۸۳ ۱-۶. درآمد

۲-۶. اعتبارات ولایی و عاشقانه:

- ۸۳ ۱-۲-۶. ارادت دو شاعر به علی (ع)
- ۸۵ ۲-۲-۶. زیبایی
- ۸۶ ۳-۲-۶. قامت معتدل
- ۸۷ ۴-۲-۶. خوشبویی علی (ع)
- ۸۸ ۵-۲-۶. مولای قنبر
- ۸۹ ۶-۲-۶. تقسیم کننده‌ی نعمت‌های بهشتی
- ۳-۶. فضایل علی (ع):
- ۹۰ ۱-۳-۶. عبادت
- ۹۱ ۲-۳-۶. عصمت
- ۹۲ ۳-۳-۶. عدالت
- ۹۴ ۴-۳-۶. ولایت
- ۹۷ ۵-۳-۶. هدایتگری
- ۹۸ ۶-۳-۶. مولود کعبه
- ۹۹ ۷-۳-۶. علم
- ۱۰۲ ۸-۳-۶. علم تأویل
- ۱۰۳ ۹-۳-۶. غیب دانی
- ۱۰۴ ۱۰-۳-۶. قرابت با پیامبر (ص)
- ۱۰۵ ۱۱-۳-۶. همنشینی پیامبر (ص)
- ۱۰۶ ۱۲-۳-۶. رازدار پیامبر (ص)
- ۱۰۷ ۱۳-۳-۶. اساس بودن در دین
- ۱۰۷ ۱۴-۳-۶. سخنوری، فصاحت بیان و بلاغت کلام
- ۱۰۹ ۱۵-۳-۶. کتابت

۱۱۰..... ۱۶-۳-۶. پندآموزی

۴-۶. صفات جمالی:

۱۱۱..... ۱-۴-۶. اخلاص

۱۱۲..... ۲-۴-۶. اخلاق نیک

۱۱۴..... ۳-۴-۶. لطف و مهربانی

۱۱۵..... ۴-۴-۶. جوانمردی

۱۱۶..... ۵-۴-۶. ایثار

۱۱۷..... ۶-۴-۶. انفاق

۱۱۹..... ۷-۴-۶. زهد و قناعت

۱۲۰..... ۸-۴-۶. صبر و بردباری

۱۲۲..... ۹-۴-۶. شفاعت

۵-۶. صفات جلالی:

۱۲۳..... ۱-۵-۶. شجاعت

۱۲۴..... ۲-۵-۶. بانگ شجاعت

۱۲۵..... ۳-۵-۶. قدرت

۱۲۶..... ۴-۵-۶. قهر و خشم

۱۲۷..... ۵-۵-۶. مهابت

۱۲۸..... ۶-۵-۶. جهاد

۱۳۰..... ۷-۵-۶. پرچم‌داری جهاد

۱۳۱..... ۸-۵-۶. ستیز با ظلم

۱۳۲..... ۹-۵-۶. ستیز با کفر

۱۳۳..... ۱۰-۵-۶. بت شکنی

۱۳۴..... ذوالفقار..... ۱۱-۵-۶

۱۳۶..... دُلْدُل..... ۱۲-۵-۶

۶-۶. علی (ع) و روایات:

۱۳۷..... ۱-۶-۶. برادری پیامبر (ص).....

۱۳۸..... ۲-۶-۶. والایی منزلت.....

۱۴۰..... ۳-۶-۶. پدر اُمّت.....

۱۴۰..... ۴-۶-۶. ساقی کوثر.....

۱۴۱..... ۵-۶-۶. تقسیم‌کننده‌ی بهشت و دوزخ.....

فصل هفتم: سیمای علی (ع) در آینه‌ی اسطوره و واقعیت دو دیوان

۱۴۳..... ۱-۷. درآمد.....

۱۴۴..... ۲-۷. سیمای اسطوره‌ای و حقیقی علی (ع) در دو دیوان.....

۱۵۰..... نتیجه.....

۱۵۳..... کتابنامه.....

مقدمه

حضرت علی (ع) نزد عموم مسلمانان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. شاید نقطه‌ی وفاق همه‌ی مسلمانان اوست که هم در نزد تشیع و هم تسنن به عنوان امام و جانشین پیامبر قابل احترام است. در ایران به عنوان بزرگترین کشور شیعی بدیهی است که شاعران معتقد تسنن و تشیع، شخصیت علی (ع) و ویژگی‌های او را چون: شجاعت، قضاوت، دانش، برادرخواندگی پیامبر (ص)، قرابت نسبی و سببی با پیامبر اکرم (ص)، دادگری، سر سلسله‌ی ائمه‌ی معصوم و... ستوده باشند.

در ادبیات فارسی، همه‌ی شاعران شیعه و سنی، حضرت علی (ع) را ستوده‌اند اما بررسی شخصیت علی (ع) در روایات هر شاعر و ادیب نشان‌دهنده‌ی نوع تأثیرپذیری اوست که جستار این امر بیش از آنکه به شناخت حضرت علی (ع) کمک کند روایت‌گر شخصیت خود شاعر و دیدگاه‌های اوست و به شناخت شخصیت فکری و فرهنگی و قرائت‌های مذهبی وی بیشتر کمک می‌کند. در این پژوهش اشعار دو شاعر نامدار فارسی مصداقی از این تفاوت است.

ناصر خسرو شاعر بلندپایه‌ی قرن پنجم (۴۸۱-۳۹۴) پس از پشت سر نهادن دوره‌ی تحوّل شخصیتی به مذهب باطنیان (اسماعیلیه) گرایید و خود مبلغ و داعی این مذهب شد، دوره‌ای که متأسفانه جدال مذهبی بین عباسیان و فاطمیان به اوج رسید و دامنه‌ی این اختلافات و تشتت‌ها تمامی جغرافیای جهان اسلام را در بر گرفت که با نوعی از خصومت‌های مذهبی در شئون مختلف همراه بود. اما ابن حسام خوسفی (۸۷۵-۷۸۳) شاعر قرن نهم که بیش از یک سوم از اشعار او در ستایش علی (ع) سروده شده، شیعه‌ی دوازده‌امامی بوده و بر خلاف ناصر خسرو به

هیچ درباری وابستگی نداشته است. وی در دوره‌ای زندگی می‌کرده است که تعصبات مذهبی در ایران خیلی کم‌رنگ شده بود و تحت تأثیر شرایط بعد از حمله‌ی مغول توانست بخش عمده‌ای از آثارش را به مضامین مذهبی اختصاص دهد.

بررسی مقایسه‌ای و تطبیقی شخصیت حضرت علی (ع) در دیوان این دو شاعر ضمن مشخص کردن وجوه اشتراک، وجوه تمایز فکری آن دو را نیز مشخص می‌کند و به عنوان یک پژوهش فرهنگی، این امر می‌تواند از دیدگاه فرهنگی و مذهبی دو روایت متفاوت از شخصیت علی (ع) را هم نشان دهد.

بخش مهمی از دیوان ابن حسام خوسفی و حکیم ناصر خسرو قبادیانی به توصیف شخصیت و کردار حضرت علی (ع) اختصاص دارد. هر دو شاعر شیعی مذهب بوده‌اند. ابن حسام شیعی دوازده امامی و ناصر خسرو اسماعیلی مذهب (هفت امامی) بوده است و هر دو ارادت خاصی به این پیشوای مسلمانان و امام همام داشته‌اند به گونه‌ای که ابن حسام، *خاوران نامه* را نیز در وصف حماسه‌های آن حضرت سروده است. ابن حسام مدّاح آن حضرت است و عمدتاً بر منابع نقلی و حتی باورهای عامیانه تکیه کرده است در حالی که در اشعار ناصر خسرو که شاعری حکیم و خردگراست علاوه بر جنبه‌های نقلی، جنبه‌های حکمی و کلامی نیز دخیل هستند.

جدا از شخصیت شاعرانه، عامل زمان، سطح سواد، زادبوم، تفاوت در جزئیات مذهب (دوازده امامی و هفت امامی) و... باعث بروز این تفاوت‌ها هستند.

با آن‌که ناصر خسرو در قرن ۵ و ابن حسام در قرن ۹ می‌زیسته است اما نام ابن حسام بر ناصر خسرو مقدم شده است و این بدان جهت است که قصد نگارنده در ابتدا بیشتر پرداختن به شاعر بلندپایه و کم شناخته (ابن حسام) بوده است و نیز این‌که ابن حسام بیشتر از ناصر خسرو به حضرت علی (ع) توجه نشان داده و در دیوان او علاوه بر جنبه‌های حماسی، صفات و ویژگی‌های اخلاقی بیشتری از علی (ع) مطرح شده است که بویژه در دنیای امروز و برای وحدت مسلمانان مناسب و اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد. تنها در فصل چهارم، نام ناصر خسرو بر ابن حسام

مقدم شده است و این از آن روست که سنجش میزان تساهل و تعصب در دیوان دو شاعر، در پیوند مستقیم با دوره‌ی زندگی هریک از آن دو و واقعیت‌های تاریخی است و در این نگاه، چون دوره‌ی زندگی ناصر خسرو مقدم بر ابن حسام بوده است نگارنده برای رعایت منطقی بررسی‌های تاریخی موضوع و درک بهتر آن ترجیح داد در این فصل، نخست به ناصر خسرو پرداخته شود.

پژوهش حاضر شامل هفت فصل است: در فصل اول نمایی کلی از زندگی و شخصیت حضرت علی (ع) ارائه می‌شود. فصل دوم، زندگینامه‌ی دو شاعر را در بر می‌گیرد. در فصل سوم، ماهیت و اعتقادات فرقه‌های اصلی شیعه و تفاوت آن‌ها با شیعه‌ی دوازده‌امامی بررسی شده است. در فصل چهارم، تساهل و تعصب مذهبی در دیوان دو شاعر با توجه به دوره‌ی زندگی هر یک از آنان بررسی و تحلیل شده است. فصل پنجم نمایانگر سیمای قرآنی و روایی علی (ع) در دو دیوان است. در فصل ششم، سیمای علی (ع) در دیوان ابن حسام خوسفی و ناصر خسرو به صورت مقایسه‌ای مورد نقد و تحلیل قرار داده شده است. فصل هفتم به بررسی اسطوره و واقعیت در دیوان دو شاعر اختصاص دارد.

در مواردی در هر دو دیوان مشکلات وزنی دیده می‌شود و احتمالاً مربوط به استنساخ شعر باشد؛ البته نگارنده برای رعایت امانت، اشعار را همان‌گونه که در نسخه‌های تصحیح شده‌ی دو دیوان [دیوان ابن حسام، تصحیح احمد احمدی بیرجندی و محمدتقی سالک، دیوان ناصر خسرو تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق] ضبط شده نقل کرده است.

در ترتیب بررسی صفات، ویژگی‌های شخصیتی، فضایل و افعال حضرت علی (ع) سعی کرده‌ایم تا حدّ ممکن اهمیت و باورهای مورد وفاق مذهبی و برخی نکات منطقی مدّ نظر قرار گیرد... در این روش، ابتدا ارادت دو شاعر به حضرت علی (ع) ذیل عنوان «اعتبارات ولایی» مطرح و سپس فضایل و صفات و... آن بزرگ‌مرد در دو دیوان با طرح جنبه‌های ظاهری آغاز و به ترتیب اهمیت، بررسی می‌شود. گفتنی است از آن روی که سیمای ظاهری هر فرد زودتر از سیمای درونی او دیده می‌شود در این پژوهش این جنبه را نیز تا حدّ زیادی رعایت کرده‌ایم. در ترتیب

مباحث صفات، قرابت موضوعی و دسته‌بندی وجود دارد. همچنین در این ترتیب، توجیه مذهبی و انسانی موضوع نیز رعایت شده به گونه‌ای که ابتدا بحث عدالت مطرح و سپس از افعال و صفاتی چون جهاد و قدرت و ذوالفقار سخن به میان آمده است.

از آنجا که دریافت برخی تلمیحات و اشارات به احادیث و روایات، نتیجه‌ی تحقیق دیگر پژوهشگران بوده است به منظور رعایت اخلاق علمی و پژوهشی به آثار محققان ارجاع داده‌ایم و نه منابع اصلی احادیث و روایات. همچنین از آن رو که خوانندگان این تحقیق، تحصیل‌کردگان و پژوهشگران ادب فارسی هستند به شرح و تفسیر اشعار نپرداخته‌ایم و ممکن است برخی روایات هم ترجمه نشده باشند.

نگارنده در پی پاسخگویی به این سؤالات پژوهشی بوده است: ۱- در دیوان این دو شاعر کدام دسته از ویژگی‌های حضرت علی (ع) مورد توجه قرار گرفته است؟ ۲- وجوه تشابه و تمایز نگاه آن دو کدام است؟ که پس از بررسی و تأمل کافی نتایج ذیل حاصل شد:

در توصیف و مدح، ابن‌حسام خوسفی و ناصر خسرو، ویژگی‌های شخصیتی حضرت علی (ع) را گاه مشابه و گاه مغایر نظر یکدیگر مورد توجه قرار داده‌اند بدین صورت که ابن‌حسام، حضرت علی (ع) را بر اساس نکات ولایی و حکیم ناصر خسرو، بیشتر به ویژگی‌ها و برجستگی‌های رفتاری ستوده است. عنصر شاعرانگی نیز در تفاوت نگرش‌های دو شاعر دخیل بوده است.

در این پژوهش از نشانه‌های اختصاری زیر استفاده شده است:

خ: خطبه ن: نامه ح: حکمت

پیشینه‌ی کار در باره‌ی سیمای علی (ع) بدین گونه بوده است که در دیوان شاعران مختلف پژوهش‌هایی صورت گرفته که جنبه‌ی توصیفی داشته و تاکنون بین دو شاعر شیعی، بر اساس مبانی علمی تطبیق و مقایسه و مبتنی بر فرضیات، کاری انجام نشده است.

این جانب با روش کتابخانه‌ای، یادداشت‌برداری از منابع و مآخذ و مقایسه و نقد و تحلیل که

مبتنی بر دقت در جزئیات مطالب دیوان دو شاعر است به انجام تحقیق پرداخته است
در پایان از استادان محترم گروه زبان و ادبیات فارسی بویژه استاد محترم راهنما جناب آقای
دکتر علی اکبر سام‌خانی، استاد محترم مشاور جناب آقای دکتر مرادعلی واعظی و داوران محترم
جناب آقای دکتر محمد بهنام‌فر و سرکار خانم دکتر بتول مهدوی قدردانی کرده، راهنمایی‌های
ارزشمندشان را ارج می‌نهم.

از راهنمایی‌های علمی برادر عزیزم جناب آقای دکتر احمدرضا اقتصادی که زحمت ترجمه‌ی
انگلیسی چکیده‌ی پایان‌نامه را نیز بر عهده داشتند بسیار سپاسگزارم.

۱. زندگانی و شخصیت حضرت علی (ع)

۱-۱. مختصری از زندگانی حضرت علی (ع)

علی بن ابیطالب بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف ملقب به امیرالمؤمنین و مرتضی و اسدالله و حیدر و مکنی به ابوالحسن، ابوالقاسم، ابوتراب و ابومحمد در سیزده رجب سال سی عام الفیل در خانه‌ی کعبه متولد شد. مادرش فاطمه بنت اسد بن هاشم بن عبد مناف بن قصی و پدرش ابوطالب بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف بود. مادرش در هنگام تولد نام او را حیدر نهاد اما چون نام علی از جانب خداوند برای او برگزیده شد، حیدر جزء القاب او گردید.

او از کودکی در دامان پر مهر و در مکتب روحانی پیامبر (ص) بالید و خوی و خصلت مبارک ایشان را یافت. " قطعاً خداوند، علی را قبل از بلوغ سنّی لایق مقام تکلیف دانسته است." (نوروزی، ۱۳۷۷: ۷). او نخستین مردی بود که به نبوت رسول اکرم (ص) ایمان آورد و با ایشان نماز گزارد. او کاتب وحی الهی بود. پیامبر (ص) وی را محرم اسرار خود می‌دانستند و سینه‌ی او بهترین گنجینه برای حفظ اسرار ایشان به شمار می‌رفت. پیامبر (ص) دختر خویش را به همسری او درآورد و وی را برادر خویش نیز خواند و بنا بر عقیده‌ی شیعه در آخرین سفر حج خود در ناحیه‌ای به نام «غدیرخم» او را به جانشینی خود منصوب نمود. البتّه بعد از رحلت نبی اکرم (ص) برخی از مسلمانان بنا به دلایلی، با ابوبکر (رض) بیعت نمودند و بعد از رحلت او به عمر (رض) روی آوردند و چون او نیز به شهادت رسید دست بیعت به سوی عثمان (رض) دراز نمودند.

با شهادت عثمان (رض) مسلمانان به علی (ع) روی آورده و با او بیعت کردند. مدت خلافت

آن حضرت تقریباً پنج سال بود که بیشتر آن چون سالهای گذشته در جنگ و جهاد: نهروان، جمل، صفین گذشت.

آن حضرت در نوزده رمضان سال چهل در شصت و سه سالگی بر اثر ضربت عبدالرحمان مرادی در محراب مسجد کوفه مجروح شد و در شب بیست و یکم ماه مبارک رمضان به دیدار حق شتافت.

۱-۲. شخصیت علی (ع)

تا کنون بسیار گفته‌اند و نوشته‌اند از علی (ع). او نمونه‌ی بارز و کامل یک شخصیت نمونه است. اوست که با وجود دارا بودن صورت انسانی از سیرتی الهی برخوردار بود. اما به راستی نتوان حق مطلب را در بیان شخصیت والایش ادا نمود. آن حضرت دارای شخصیتی است که بیان از توصیفش ناتوان است چرا که انسان‌های بزرگی چون وی که اخلاق و کرداری فراتر از بشر دارند هرگز در دایره‌ی افهام خرد نمی‌گنجند.

جرج جرداق در باره‌ی او چنین می‌نویسد: " آیا انسان بزرگی مانند علی را می‌شناسی که حقیقت انسانی را به عقول بشری آشنا سازد؟ آن حقیقت انسانی که سرگذشتی چون ازل و آینده‌ی باقی چون ابدیت و ژرفایی بس عمیق دارد که هر یک از صاحبان عقول و نفوس بزرگ مطابق روش و طبع خود، آن را درک می‌کند و دیگر انسان‌های عادی بدون اینکه خود بدانند در سایه‌ی آنان زندگی می‌کنند." (جرداق، بی تا، ج ۱: ۷)

شخصیت علی (ع) به قدری وسیع و والا است که نمی‌توان به گونه‌ای همه جانبه آن را بررسی نمود از این روی باید برای معرفی شمه‌ای از آن شخصیت بزرگ و سترگ، تنها به ابعاد اساسی آن اکتفا کرد. شهید مطهری در باره‌ی این شخصیت عظیم می‌نویسد: " در علی هم خاصیت فیلسوف است و هم خاصیت رهبر انقلابی و هم خاصیت پیر طریقت و هم خاصیتی از نوع خاصیت پیامبران. مکتب او هم مکتب عقل و اندیشه است و هم مکتب ثوره و انقلاب و هم مکتب تسلیم

و انضباط و هم مکتب حسن و زیبایی و جذبه و حرکت." (۱۳۷۲: ۹)

بنابراین حضرت علی (ع) دارای شخصیتی چند بُعدی است. او در میدان‌های نبرد شجاع‌ترین و قدرتمندترین دلاور اسلام و نمونه‌ی اَشْدَاءِ عَلَی الْکُفَّار و در برخورد با عموم مؤمنین، مصداق رُحَمَاءِ بَيْنَهُمْ و در پیشگاه مظلومان و یتیمان و بی‌کسان در نهایت مهربانی و عطوفت بود. یا او که دارای روحیه‌ی جنگاوری و خشونت بود در سخنوری، بی‌مانند که نهج‌البلاغه گردآورده‌ی سخنان اوست گاه گردن‌فراز و گاه در ارتفاع تواضع و فروتنی بود. او که در مقابل ضایع شدن حقوق احدی کوتاه نمی‌آمد از حق خویش چشم‌پوشی می‌نمود و گذشت را در بالاترین مرتبه معنا می‌بخشید. او که در قدرت آن‌چنان بود که به تنهایی در خیبر می‌کند در مقامی دیگر صبر پیشه می‌کرد و دم نمی‌زد. به دلیل همین شخصیت چند بُعدی اوست که دوستان و مریدانی دارد بسیار مهربان و فداکار از هر کیش و آیین و مذهب. دوستانی که دوستی او را برای خود افتخار و توفیق می‌دانند و نیز دشمنانی بسیار سنگدل که در دشمنی نسبت به او تمام توان خود را به کار می‌گیرند. " علی از صورت یک فرد بیرون است و به صورت یک مکتب موجود است و به همین جهت گروهی را به سوی خود می‌کشد و گروهی را از خود طرد می‌نماید. آری علی شخصیت دو نیرویی است." (مطهری، ۱۳۷۲: ۳۳) از همین روی است که او را جامع اَضداد گفته‌اند و جز پیامبر (ص) و پیشوایان معصوم دین کدام شخصیت را در تاریخ می‌توان یافت که چون او باشد؟

" در شخصیت پیامبران و پیشوایان معصوم علاوه بر بعد معنوی می‌توان چند بعد دیگر را در نظر گرفت که از لحاظ تربیتی اهمیتی خاص دارند و عبارتند از:

۳- بعد وحدت

۲- بعد جامعیت

۱- بعد شناختی

این ابعاد به شکلی بارز در شخصیت علی (ع) متجلی هستند.

بعد شناختی: بحث‌های حضرت علی (ع) در باره‌ی آفرینش جهان و مبدأ اعلای آن، نمایشگر

عمق و گستردگی شناخت اوست.

بعد جامعیت: آنچه در شخصیت پیامبران و پیشوایان دینی مشاهده می‌گردد، جامعیت است.

علی (ع) بعد از پیامبر گرامی از لحاظ جامعیت در فضایل اخلاقی و قدرت فکری، بی نظیر است. جهات مختلف شخصیت علی (ع) برجستگی خاصی دارند. علی (ع) صرف نظر از این که در مکتب اسلام پرورش یافته و مستقیماً تحت تأثیر مکتب وحی قرار داشته است، شخصیتی جامع الاطراف است. همین جامعیت اوست که او را در هر زمینه، الگو و سرمشق علاقه‌مندان قرار می‌دهد.

بعد وحدت: کمال و رشد شخصیت در هر فرد، بستگی به درجه و اندازه‌ی وحدت و هماهنگی جنبه‌های مختلف شخصیت آن فرد دارد.

آنچه در شخصیت علی (ع) و دیگر پیشوایان معصوم، مشاهده می‌گردد وحدت شخصیت است. علی (ع) همه جا طرفدار اصول است، عدالت را مراعات می‌کند، چه در برخورد با همسر گرامی خود، چه هنگام برخورد با برادران خود، چه در مورد ضارب خود، چه در مورد دشمنان خود، در تمام موارد، او عدالت را در رفتار خود منعکس می‌سازد. نحوه‌ی بحث او در هر زمینه، حاکی از اعتقاد او به اصول معینی است.

علی (ع) در طول حیات پر ثمر خود و همچنین در گفتار خویش بعد وحدت را به نحو کامل

در شخصیت خویش ظاهر می‌سازد. " (شریعتمداری، ۱۳۶۳: ۱۹۰)